

De Reformatie in Friesland:

‘Het kerkinterieur op de schop’

Dit jaar gedenken wij 500 jaar Reformatie. Op 31 oktober 1517 sloeg de Augustijner monnik Maarten Luther 95 stellingen op de deur van de slotkapel te Wittenberg. Die daad wordt vrij algemeen gezien als het begin van de Hervorming, die al snel een breuk met de toenmalige Rooms-Katholieke Kerk opleverde. Hier moeten wel meteen twee opmerkingen bij gemaakt worden. In de eerste plaats dient niet vergeten te worden dat de doperse dan wel doopsgezinde beweging in de zestiende eeuw en de zeventiende eeuw in de Nederlanden meer invloed had dan de lutherse, zeker in Friesland. In de tweede plaats is het nodig vast te stellen dat het calvinisme in ons land uiteindelijk veel meer voet aan de grond gekregen heeft dan het lutheranisme. Hoe dat zo gekomen is, laat ik nu maar in het midden.

Onder het motto ‘Het kerkinterieur op de schop’ wil ik met u stilstaan bij wat de Reformatie betekend heeft voor het kerkinterieur, in het bijzonder in Friesland.

De beeldenstorm van 1566

Ik wil eerst in herinnering roepen de beeldenstorm van 1566. Die is vorig jaar herdacht, vooral in België. Maar ook in ons land is dat gebeurd. Zelf mocht ik op 30 oktober in het Historisch Centrum Leeuwarden een lezing houden over de beeldenstorm in de Friese hoofdstad. Daar zijn ook lijvige artikelen over verschenen in de beide kranten in deze provincie. Ik laat die beeldenstorm verder rusten. U weet wel dat daar spoedig rooms-katholieke repressie op gevolgd is. Ik vertel wel dat het in oktober 1578 weer raak was. Drie kerken werden geplunderd, de beelden werden op straat door een menigte kapotgeslagen, aldus W. Bergsma. Peter van Dael laat weten dat het koor van de kerk van de dominicanen op 8 oktober bestormd en geplunderd werd. Daarna trokken de stormers en plundersaars naar de kerk van de minderbroeders. Op 15 oktober vond de eerste gereformeerde eredienst in de Galileeërkerk plaats. Op 8 februari werden de franciscanen de stad uitgezet.

Overigens was de eerste beeldenstorm voor de Galileeërkerk niet zonder gevolgen gebleven. Herstel van de schade betekende dat het godshuis werd uitgebreid en van schilderijen voorzien. De noordelijke muur van het lekedegedeelte van de kerk werd afgebroken, zodat een zijbeuk kon worden aangebouwd, van de rest van de kerk gescheiden door vier kolommen. Deze werden versierd met schilderijen van de twaalf apostelen. Op de zuidmuur van het lekedegedeelte werd een grote schildering aangebracht van wel zes meter hoog. Toen de Galileeërkerk in 1940 werd afgebroken, werden fragmenten van die schilderijen ontdekt, die eeuwenlang onder witkalk gezeten hadden.

De schilderijen werden naar het Fries Museum in Leeuwarden gebracht. Peter van Dael vertelt: ‘De fragmenten laten één apostel zien, afkomstig van een van de kolommen die het schip scheidden van de zijbeuk. Verder een aantal figuren, afkomstig van de zuidmuur van het schip: bovenaan een aantal engelen en heiligen, daaronder de kerkelijke huwelijksluiting, die plaatsvindt voor een altaar, en een priester met een groot vat in de hand, daaronder de twee taferelen en de twee priesters met vaten. We zien dus van boven naar beneden de drie sacramenten huwelijk, eucharistie en biecht. Het is opvallend dat er kettingen naar de vaten lopen.’

Er is nog wel het een en ander uit de Leeuwarder kerken bewaard gebleven. Zo is in de Dominicuskerk nog een uit 1505 daterend devotiebeeld van Onze Lieve Vrouwe van Leeuwarden te zien. Het is afkomstig uit de St. Vituskerk van Oldehove. Er is ook nog een eenvoudig stuk beeldhouwwerk in hout uit het derde kwart van de vijftiende eeuw. Het stelt Jezus tussen de krijgslieden voor. Volgens overlevering komt het uit de kerk van Oldehove.

De opstand tegen Spanje

Voor de Friese kerkgeschiedenis was 1580, het jaar nadat het gewest zich schoorvoetend bij de Unie van Utrecht aangesloten had, cruciaal. In februari lieten de Gedeputeerde Staten de blokhuizen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren veroveren en ontmantelen of afbreken.

In maart sanctioneerden de Staten, die de bevoegdheid daartoe toen op zich namen, het beleid. Tijdens de landdag in het Jacobijnerklooster memoreerde men met vreugde welk een goede

wending de oorlog en het verloop van de godsdienstige ontwikkelingen hadden genomen: ‘Godt Almachtich deur syne sonderlinghe genade ende barmherticheyt zeer miraculoeslyck heeft belieft, deese onse gemene lieue Vaderlandt van Westvrieslant te verlossen ende te bevryen van de wreede tyrannie der Spaenguarden ende hun aenhangheren, soe doer eroueringe ende demantelatie der Castelen, als oeck die wytroeinghe der Pausselycke afgoderye ende anderssins.’

De Staten besloten de kerk in calvinistische geest te hervormen, de rooms-katholieke eredienst te verbieden en het kloosterbezit in beheer over te nemen. Over het kloosterbezit gesproken, op de achterflap van het boek *Kloosters in Friesland. Een inleiding* van Erik Betten is te lezen: ‘Geen Nederlandse provincie is zo gevormd door de kloosters als Friesland, en nergens is die erfenis ook weer zo uit het landschap en de herinnering uitgewist.’ Maar er zijn nog wel sporen van te vinden. Ik noem enkele voorbeelden. Het eerste: de Westerkerk te Leeuwarden. Het gebouw was ooit de kerk van het Sint-Annaklooster van de Grauwe Begijnen in de stad. Na de Reformatie en een verbouwing in de jaren van 1639 tot 1643 kreeg de kerk de naam ‘Westerkerk’. In 1991 kreeg de kerk de functie van theater, genoemd ‘Romein’. Dat werd in 2005 gesloten om in 2006 als Poppodium Romein heropend te worden. In de zomer van 2015 werd dat weer gesloten wegens de bouw van het nieuwe Leeuwarder poppodium Neushoorn. Twee andere voorbeelden van sporen van middeleeuws kloosterbezit in Friesland: de Kruiskerk te Burgum en de Grote of Jacobijnerk kerk te Leeuwarden.

Terug naar de hervorming in calvinistische geest. Prins Willem van Oranje werd, met een commissie (lastgeving) van de Staten-Generaal, tot opvolger van stadhouder Rennenberg, die zich met de koning verzoend had, benoemd. In de tijd daarna nam de macht van de Staten weliswaar toe, maar het bewind was niet onaantastbaar. Hotso Spanninga: ‘De vijand stond nog aan de grenzen; vanuit Groningen en Steenwijk lagen grote delen van het Friese platteland open voor Spaanse rooftochten. Pas nadat in 1592 Steenwijk en Coevorden en in 1594 de stad Groningen door Maurits en Willem Lodewijk waren veroverd, verplaatste de oorlog zich buiten de Friese palen.’

In drie Friese kerken wordt de herinnering aan de militaire acties door de Spaanse troepen op memorieborden bewaard, en wel in

Koudum, Boksum en Blessum. De borden in de kerken van Boksum en Blessum hebben betrekking op de slag bij Boksum in 1586 onder leiding van Francisco Verdugo. Die confrontatie vormde het trieste dieptepunt van de oorlog, die van 1580 tot 1594 geduurd heeft.

De Grote of Jacobijnerkerk

Zojuist kwam de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden ter sprake. Bij wijze van excursie oftewel uitstapje het volgende. Op de website van de kerk is te lezen: 'In het najaar van 1972, toen het 'uitpellen' van de Grote Kerk wegens de restauratie in volle gang was, werd een buitengewone ontdekking gedaan: bij het verwijderen van de in 1842 tegen de zuidmuur geplaatste kraak en de houten lambrisering kwamen restanten van muurschilderingen tevoorschijn.

- Het betrof de restanten van een vijftal schilderijen. Gerekend vanaf de oostmuur waren het : 1) een fragment van een figuur, vermoedelijk de profeet Jesaja; 2) de hoofden van een tweetal apostelfiguren, één daarvan St. Peter Petrus met daarbij de tekst: 'Ick gheloof in god den vaeder almachtige sceppe van heemel en aerde', gevolgd door 'Anno 1575'; 3) een figuur waarvan alleen het hoofd zichtbaar was met nog vaag herkenbaar de tekst: 'E.....in Christus'; 4) een deels zichtbare figuur, barrevoets, gehuld in een mantel. Daarbij is nog zichtbaar een deel van een zwaard en op de achtergrond een architectuur-afbeelding; 5) een klein driehoekig fragment bestaande uit een kleed, vloertegels en voeten. - De schilderijen zijn in 1575 voltooid, het vermoeden bestaat dat de paneelschilder Adriaan van Cronenburg de maker ervan is. Lang hebben ze echter het interieur van de kerk niet opgeluisterd, in 1578 zijn ze bij het definitief doorzetten van de reformatie overgekalkt. Dit heeft echter wel een sterk conserverend effect gehad, wat onder andere bleek uit de nog zeer heldere kleuren. Alle schilderijen waren aangebracht op een vrij dikke pleisterlaag en ze hebben een zwarte omlijsting gehad. - Intrigerend was het feit dat alle figuren naar de oostmuur gericht waren. Het vermoeden groeide dat dit bewust gedaan was en dat zich op die oostmuur nog iets moest bevinden dat die gerichtheid zou verklaren. Er was daar echter niets te zien. Men ontdekte echter dat er ter plaatse van een dichtgezet raam zich metselwerk bevond waarmee dit raam was 'volgemetseld' zodat de oostmuur als het ware geëgaliseerd was. - Door een stuk van dit metselwerk uit te bikken werd ontdekt dat zich daarachter iets bevond

dat het rechtvaardigde alles weg te halen. Toen werd de reden van de gerichtheid van de apostelfiguren zichtbaar: op het bepleisterde vlak van het dichtgezette venster bevond zich de schildering van een ‘Madonna met kind’, omgeven door een stralenkrans.’

Desacralisering van het altaar

Een van de gevolgen van de Reformatie voor het kerkinterieur was het verdwijnen van de altaren. Dorpskerken hadden er meestal meer dan één, stadskerken soms wel enkele tientallen. In het altaarblad was een steen opgenomen of er was sprake van een geheel stenen altaarblad, waarin of waaronder de bij het altaar behorende relieken rustten. Zo’n steen was voorzien van vijf wijdingskruisjes.

Regnerus Steensma noemt het altaar ‘het voorwerp dat in synodale klachten het meest wordt genoemd’. Hij vertelt: ‘Dit was ook het moeilijkste te verwijderen. De dekplaat moest losgewrikt worden van de stenen onderbouw en de laatste moest geheel afgebroken worden.’ Altaarstenen werden wel hergebruikt als drempel bij de buitendeur van de kerk en bij de verhoging van het koor. Ze zijn ook wel te vinden in het baarhokje of in het toegangspad over het kerkhof. Steensma: ‘Dit hergebruik van de altaarsteen is louter functioneel zonder enige reverentie [referentie, JDThW] aan de vroegere functie, eerder een afkeuring daarvan.’ Hij spreekt over ‘een openlijke vernedering ofwel desacralisatie’. Hij wijst vervolgens op het feit dat de laatste decennia in verscheidene hervormde gemeenten sprake is van een herwaardering van de middeleeuwse altaarsteen. ‘In verschillende kerken heeft men bij de restauratie van de kerk de steen weer op een gemetselde onderbouw in het koor geplaatst, bijvoorbeeld in Lochem en Vollenhove.’ Hij noemt dan enkele voorbeelden. ‘Dit wekt echter wel reminiscenties op aan een altaar en om die reden is de steen in Buitenpost in 1977 weer uit het koor verwijderd waar hij in 1948 was herplaatst. Hij staat op twee eenvoudige steunen onder de preekstoel en doet daar dienst op [als, JDThW] verzamelplaats voor de collectezakjes. Het is dus opnieuw een offerplaats, zij het in een andere zin dan in de katholieke tijd. In meer kerken heeft men de steen deze functie gegeven, bijvoorbeeld in Meppel en Havelte, beide circa 1960.’

In 2006 werd de restauratie en de herinrichting van de St. Agneskerk te Goutum afgerond. Er werd toen ook een nieuwe

liturgietafel in gebruik genomen. Die bestaat uit een stalen frame met daarop twee houten balken, waarop een goed geconserveerde oude altaarsteen, die in de vloer lag, rust.

Sacraments- en andere nissen

In veel Friese kerken zijn sacramentsnissen te vinden. Die werden gebruikt als opbergplaats voor de geconsacreerde hostie. Het gebruik om de hostie te bewaren heet 'reservatie'. Het bewaren van de hostie diende mede om het uit te kunnen reiken aan zieken en stervenden thuis. Oorspronkelijk werd de hostie in kostbare doosjes door gelovigen en priesters thuis bewaard, maar al in de zesde eeuw gebeurde dit in de nevenruimten van de kerk en sinds het begin van de negende eeuw in de kerk zelf en dan bij voorkeur op het altaar, opgeborgen in kostbaar vaatwerk. In 1215 bepaalde het vierde Lateraanse Concilie dat de hostie achter slot en grendel bewaard moest worden om schennis en diefstal te voorkomen. Een afsluitbare nis in de muur van de kerk was een veilige plaats. Sinds de dertiende eeuw was dit het meest gebruikelijke systeem. De plaats van de muurnis was in de regel de noordzijde van de muur. (Afb. 20) Er is in Friesland één sacramentsnis in een zodanig fraaie staat bewaard gebleven dat men van een sacramentshuis kan spreken, en dat is in de kerk van Anjum. Er zijn ook sporen van een sacramentshuis in de kerk van Hoorn op Terschelling gevonden.

Steensma meldt dat in twee testamenten een sacramentshuis wordt genoemd, maar zonder nadere gegevens. In 1451 liet Site Kammingha een koe of de waarde ervan na voor het sacramentshuis in de St. Vituskerk te Leeuwarden. In 1472 bestemde Wattia Harinxma te Sneek twee rijns gulden voor het sacramentshuis, ongetwijfeld dat in de St. Martinikerk. Geld voor het sacramentshuis kon bestemd zijn voor het onderhoud of de verfraaiing ervan, maar ook voor het branden van een lamp. Reeds in de Middeleeuwen bestond de plicht om bij het sacrament dag en nacht een lamp brandende te houden. Tegenwoordig wordt die aangeduid met de naam 'Godslamp'. In 1456 bepaalde Wiba Thierxma te Broek bij Joure dat het klooster Thabor bij Sneek 'eene lampe holde voer dat Hilighe Sacrament, durende ynt ewige'. Dikwijls brandde bij het sacrament een kaars van bijenwas en in verschillende testamenten wordt was voor dit doel nagelaten.

In veel Friese kerken zijn niet alleen sacramentsnissen, maar ook piscina's te vinden. Volgens kerkelijk voorschrift was in iedere kerk een wasbekken aanwezig voor de handwassing door de priester vóór de mis en de reiniging van zijn vingers en van het gewijde vaatwerk na de communie. Dit bekken bevond zich als regel in de muur naast het altaar en had een afvoer naar buiten, waardoor het water op de gewijde grond van het kerkhof terecht kwam.

Met de sacramentsnis en de piscina zijn de twee belangrijkste nistypen beschreven. Maar in ongeveer dertig kerken zijn nog andere nissen te vinden. Het zoeken naar de functie daarvan is evenwel niet gemakkelijk. Het gaat vermoedelijk om ampullennissen bij het altaar, opbergnissen in het koor, mogelijk een wijwaternis in de Martinikerk te Bolsward, mogelijk een nis voor een priesterzetel in de kerk van Genum.

De preekstoel en het doophek

Er wordt wel eens gedacht dat de mis in de middeleeuwse eredienst zo centraal stond dat er niet gepreekt werd. Die veronderstelling is onjuist. In de meeste middeleeuwse kerken zal een preekstoel of kansel aanwezig geweest zijn. Hiervan bleven evenwel slechts enkele exemplaren bewaard. In ons land zijn acht gotische preekstoelen te vinden, drie van steen en vijf van hout. Verder zijn er tien kansels uitgevoerd in renaissancestijl. Die dateren uit het midden en de tweede helft van de zestiende eeuw. Een daarvan is die in de Dorpskerk te Leeuwarden-Huizum. Daar is een Latijnse tekst uit de Vulgaat op aangebracht. Hetzelfde geldt voor die van Vriescheloo.

Waar middeleeuwse preekstoelen door de protestanten werden gehandhaafd, werden ze gewoonlijk van hun beeldende voorstellingen ontdaan. Dat neemt niet weg dat op heel veel protestantse kansels later toch weer beeldende voorstellingen kwamen.

Toen in de zeventiende eeuw in veel kerken een inrichting tot stand kwam voor de protestantse eredienst vormde het hek rond de preekstoel bijna een vast gegeven. De reden hiervoor was vooral dat men het niet wenselijk vond dat de kerkgangers dichtbij of soms pal onder de kansel gingen zitten, wat in een tijd met losse stoelen nogal eens gebeurde. Vaak vond de doop plaats bij de voet van de preekstoel binnen het hek, waaraan het zijn naam ontleent. De ruimte binnen het doophek werd ook gebruikt voor het plaatsen van de banken voor de

kerkenraad. Tussen 1940 en 1970 is in verscheidene monumentale kerken het doophek verwijderd. Dat was vooral het gevolg van de invloed van de Liturgische Beweging. Gedurende de afgelopen decennia is er een geleidelijke herwaardering voor het doophek gekomen. In Friesland zijn veel fraai versierde doophekken te vinden. Een bijzonder exemplaar is te vinden in de kerk van Sexbierum.

Een doksaal en een koorhek

Een belangrijk kenmerk van de inrichting van het middeleeuwse kerkgebouw is dat de ruimte voor de geestelijken, het koor, was gescheiden van die voor de leken, het schip, aldus Steensma. Hij laat verder weten dat de kooruimte in kathedralen, kloosterkerken en kapittelkerken niet alleen gebruikt werd voor het vieren van de mis, maar ook voor het houden van het gemeenschappelijke koorbed. Volgens hem kwam er na verloop van tijd behoefte aan een goede afscheiding tussen de diensten in het koor en die in het schip, opdat men elkaar niet zou storen. Hij vertelt daarover: ‘Deze afscheiding groeide in veel kerken uit tot een hoge tribune die aan de koor- en schipzijde was voorzien van een borstwering, De galerij rustte op een wand die in het begin sterk gesloten was, maar in de loop van de Middeleeuwen een opener karakter kreeg. Op den duur verschenen doksalen ook in dorpskerken. Hier dienden ze niet zozeer om de ruimte voor het koorbed af te sluiten, maar hadden ze vooral een liturgische functie, met name als plaats voor zangkoor en orgel, terwijl de benedenruimte voor de plaatsing van altaren diende.’

In Nederland zijn acht middeleeuwse doksalen bewaard gebleven, die nu allemaal in protestantse kerken staan. Ze vormen daar een opvallend onderdeel van de inrichting. Deze rooms-katholieke erfstukken bleven bewaard omdat ze door de calvinisten gekoesterd werden, aldus Steensma.

In de kerk van Easterein staat een houten doksaal. Op het fries tussen de beide verdiepingen is een serie bijbelse voorstellingen uitgesneden, elk vergezeld door een kleine cartouche met een opschrift. De voorstellingen staan niet in chronologische volgorde, evenmin is er een typologisch patroon te ontdekken. De samenhang tussen de voorstellingen is dus onduidelijk. Het doksaal is niet alleen van voorstellingen, maar ook van enkele opschriften voorzien. In twee Latijnse teksten wordt uitbundig de lof op het geheel bezongen.

Kroesen vertelt nog: ‘In Wons werden tussen 1940 en 1962 vier stukken van een laatromaans-vroeggotische arcade gevonden die naar alle waarschijnlijkheid fungeerde als een bekroning voor een koorafscheiding met een gesloten borstwering en een geopende bovenzone. Aan de ene kant (de schipzijde?) is een reeks apostelen gebeeldhouwd, voorzien van initialen, en aan de andere zijde enkel ornamenten. Naast Petrus is een deel van de geboortescène te zien. Vergelijkbaar naar vorm en stijl zijn de zandsteenfragmenten die in 1916 op het kerkhof in Woudsend werden opgegraven, eveneens met een reeks apostelen, en de twee fragmenten die in de jaren tachtig zijn gevonden in de Sint-Maartenskerk te Dokkum, waarop enkel ornamenten te zien zijn. De stukken uit Wons en Woudsend zijn in het bezit van het Fries Museum en zijn ten dele ondergebracht in het kerkmuseum te Janum. De stukken uit Dokkum worden bewaard in de genoemde kerk. De aanname dat de Friese fragmenten deel uitmaakten van een stenen koorhek wordt versterkt door de gelijkenis met delen van een romaanse stenen arcade uit de abdijkerk van Cluny (F) die algemeen worden beschouwd als overblijfselen van de romaanse koorafscheiding.’

In de meeste kerken was het koor niet door een doksaal, maar door een hekwerk, het koorhek, van het schip gescheiden. Steensma: ‘Dit koorhek is eenvoudiger dan een doksaal omdat het geen tribune heeft, waardoor het ook aanzienlijk goedkoper was om te maken. De meeste hekken zijn geheel van hout vervaardigd, en sommige hebben spijlen van koper of ijzer.’

Er zijn in ons land ongeveer 25 middeleeuwse koorhekken geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven. In de St. Gertrudiskerk van Workum werd het koor tot aan de restauratie tussen 1939 en 1951 geheel afgesloten door een koorhek in sobere Renaissancestijl. Justen E.A. Kroesen daarover: ‘Het bestond uit drie gedeelten van vergelijkbare omvang, met twee deuren aan weerszijden van een centraal gedeelte waarvóór waarschijnlijk het lekenaltaar had gestaan. In later tijd was het hek enige meters naar het oosten opgeschoven, en was erboven een zwaar gordijn opgehangen. In 1948, tegen het eind van de restauratie, leidden discussies tussen predikant en kerkenraad tot het besluit om het koorhek niet terug te plaatsen, waartegen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bezwaar maakte. Bij de

herplaatsing bleek echter dat slechts twee van de drie stukken nog voorhanden waren. Jaren later, in 1981, werden nog de twee deuren teruggevonden in een opslagruimte. Deze werden pas in 2000 herplaatst. De stukken die tegenwoordig in de kerk staan vormen ongeveer drievierde van het oorspronkelijke koorhek. Aan de noordzijde staat een gedeelte met veertien balusters, aan de zuidzijde een iets korter deel met elf. Blijkens een gesneden tekst op het noordelijke deel werd het hek in 1569 vervaardigd door een zekere Klaas Tjebbeszoon. In de zeventiende eeuw (1690?) werden enkele bijbelteksten op de bovendorpel van het hek geschilderd, aan de koorzijde uit Johannes 10 en aan de schipzijde waarschijnlijk uit Jesaja en Mattheüs. De balusters zijn onderling verbonden door een rondboogarcade, die aan weerszijden wordt opgevangen door een pilaster met een korintisch kapiteel. Daarboven bevindt zich een fries met kopjes en rozetten in medaillons, verdeeld in groepjes van drie. Aan weerszijden van een rozet zijn naar elkaar toegewende mannen- en vrouwenkopjes gesneden. Gezien de ongelijke omvang van de stukken en het verloop van de aangebrachte bijbeltekst is het waarschijnlijk dat het rechterhek op zijn oorspronkelijke plaats staat, maar dat het tegenwoordige linkerhek eigenlijk het middenstuk betreft.'

Kroesen wijst nog op een houten deur in de kerk van het Goutum. Zijns inziens verraadt die een hoge ouderdom door versiering met gotische briefpanelen. De deur bevindt zich tegenwoordig in de ruimte onder de toren, maar is waarschijnlijk afkomstig uit een verdwenen hekwerk op de grens van het koor en het schip. Het fraai gesneden rolwerk en de getorste smeedijzeren spijlen geven volgens Kroesen aanleiding de deur te dateren rond 1520-1530.

Koorbanken en het lege koor

Grote middeleeuwse kerken, kathedralen, kapittelkerken en kloosterkerken, hadden vaak een koorgestoelte ofwel koorbanken, een rij zitplaatsen tegen de zijwanden van het koor van de kerk. Vaak bestond het gestoelte uit twee rijen zitplaatsen achter elkaar, waarvan de tweede verhoogd was. Een hoge achterwand vormde meestal de afscheiding met de kooromgang. De koorbanken waren vaak voorzien van kunstig houtsnijwerk.

Koorbanken waren vanaf de dertiende eeuw in zwang voor de geestelijken die in het koor de getijden zongen. In een kathedraal of een kapittelkerk waren dat de kanunniken, in een kloosterkerk de monniken. Omdat dat veelal staand diende te gebeuren, waren de klapzittingen aan de onderkant voorzien van gebeeldhouwde consoles, de zogenaamde misericordes. Daar kon op geleund worden.

In veel kerken zijn de koorbanken verwijderd of kregen ze een andere bestemming. In ongeveer vijftien kerken bleven ze geheel of grotendeels bewaard. De rijkst bewerkte bevinden zich in de Martinikerk te Bolsward. Ook in de St. Gertrudiskerk te Workum zijn koorbanken te vinden, maar dat zijn nieuwe: ze zijn er in 1951 gekomen. Hier moet nog wel iets aan toegevoegd worden. In het zojuist genoemde jaar zijn in de wangen van de nieuwe banken in de kerk paneeltjes met zestiende-eeuws snijwerk geplaatst. Het zijn er dertig, terwijl twee aangebracht zijn in de zijkanten van de avondmaalstafel. Mogelijk vormden die paneeltjes ooit de ruggenschotten van de vroegere koorbanken.

Er zijn ook koorhekken uit de protestantse tijd. Van die hekken is de benedenzijde meestal hoger dan de bovenzijde. Een goede illustratie hiervan is het hek in de kerk van Kimsward. Steensma hierover: 'Bij de protestanten was de functie van afscheiding de primaire, en niet meer die van een raamwerk voor het zicht op een handeling in het koor.'

Ten gevolge van de Reformatie verloor het koor zijn liturgische functie, het werd een lege ruimte. In de stadskerken bood het schip doorgaans voldoende ruimte voor de zondagse eredienst, aldus Steensma. Dat had vaak tot gevolg dat men de bestaande koorafscheiding liet staan of een nieuwe plaatste. Dat gebeurde hier en daar ook wel in dorpskerken, maar hier werd in de meeste gevallen ook het koor voor de eredienst in gebruik genomen en ingericht. Dat gebeurde vaak pas na verloop van tijd, in veel gevallen ingegeven door plaatsgebrek door bevolkingsgroei.

Steensma onderscheidt in het gebruik van de koorruimten die niet meer voor de eredienst benut werden verschillende alternatieven. In de eerste plaats is het koor in veel kerken als opbergruimte gebruikt. In Kimsward werd die functie pas bij de restauratie in 2010 beëindigd. In de tweede plaats is het koor in verscheidene kerken tot

portaal herbestemd. Dan werden er kapstokken geplaatst. Ook gebruikt men de ruimte wel voor informele ontmoetingen, onder andere voor het drinken van koffie na de kerkdienst. Een voorbeeld daarvan is de Martinikerk in Sneek. In de derde plaats kreeg het koor dikwijls de functie van vergaderruimte, met name voor bijeenkomsten van de kerkenraad. Om te besparen op de verwarmingskosten is meer dan eens een tussenplafond in de ruimte aangebracht, bijvoorbeeld in Nijland. In de vierde plaats werd het koor in verschillende kerken bestemd tot ruimte voor speciale vieringen, met name voor het Heilig Avondmaal. Ik noem in dit verband de St. Gertrudiskerk te Workum.

Voor-reformatorische interieurdelen

In veel Friese kerken zijn nog interieurdelen uit de voor-reformatorische tijd te vinden. Ik noem enkele voorbeelden.

Er zijn doopvonten bewaard gebleven. Een bijzonder exemplaar staat in de kerk te Buitenpost. Het betreft hier een grote gotische vont die aan de bovenkant afbeeldingen bevat van Petrus (met sleutel), Paulus (met zwaard), het Godslam (met kruisvlag) en de Pelikaan, die zichzelf in de borst pikt om haar jongen te voeden met haar eigen bloed, symbool van de zich opofferende Christus. Langs de voet van het doopvont zijn duivelskoppen aangebracht. Door de doop werd, volgens middeleeuwse gedachte, de duivel uitgedreven.

De kerk van Schraard beschikt over banken met wangen in rijke renaissancestijl.

In het houten tongewelf van de Dorpskerk van Leeuwarden-Huizum zijn gewelfschotels met passievoorstellingen te zien.

In verschillende kerken zijn priesterzerken te vinden. Zo vindt u er een in de kerk te Tjerkwerd.

Steensma publiceerde in 1580 het artikel 'Katholieke kerkschatten in Oostergo rond 1580', op basis van een uit die tijd daterende inventarisatie. De lijst is indrukwekkend lang, maar van die schatten is niet veel meer overgebleven. Als voorbeeld van wat wel bewaard gebleven is, noem ik een hostiedoosje dat jaren geleden in een muur van de kerk van Jorwerd gevonden is. Het wordt nu in het Fries Museum bewaard, waar men trouwens nog wel meer in depot heeft liggen.

Iets over orgels uit de voor-reformatorische tijd. Daar heeft Jan Jongepier over geschreven. Hij laat weten dat de oudste gegevens waarin sprake is van orgels in Friese kerken, uit het laatst van de vijftiende eeuw dateren. Behalve de parochiekerken in steden en dorpen waren er grote kloosters, zowel op het platteland als in de steden. Archiefgegevens die direct te maken hebben met de bouw of het onderhoud van de instrumenten zijn helaas niet meer voorhanden. De aanwezigheid van een orgel blijkt op enkele plaatsen vooral uit secundaire literatuur, zoals het vermelden van een betaling aan een organist, of uit literatuur, waarin dan vermeld wordt dat er een orgel bespeeld werd bij een bepaalde gelegenheid. Meer gegevens zijn er over de voor-reformatorische periode in de zestiende eeuw. Vóór 1580 bezaten veel kerken in steden en dorpen, alsmede de kloosterkerken, orgels, zo blijkt uit archiefgegevens over onderhoud en reparatie. Van groot belang zijn enkele bewaard gebleven bescheiden over nieuwe orgels die in die periode gebouwd werden. In het enkele malen vernieuwd orgel in de Martinikerk te Franeker en in het orgel in de St. Gertrudiskerk te Workum bevindt zich enig pijpwerk uit de vroege zestiende eeuw. Verder is er nog een foto van de orgelkas uit de Broerekerk te Bolsward, zoals die in de jaren van 1893 tot 1943 in het koor van de Martinikerk gestaan heeft. De grote kas is deels uit de zestiende, deels uit de zeventiende eeuw. Het rugwerk is van 1635. In het orgelbalkon zijn nog enkele laatgotische delen verwerkt.

Ik besluit met de muur- en gewelfschilderingen. Die zijn in verschillende kerken in Friesland te vinden. Een voorbeeld: Britsum. Peter Karstkarel daarover: 'Bij de recente restauratie (1993/'94) is een opmerkelijk programma van muurschilderingen uit de periode omstreeks 1270 onder de kalklagen aangetroffen en in 1997 aan het licht gebracht. Een Maria met Kind in een mandorla werd aangetroffen op het gewelf van het schip. De wanden en gedeelten van het gewelf van de koorsluiting laten een uitvoerige serie passietaferelen zien: het Laatste Avondmaal, de Gevangenneming, Veroordeling, Geseling, Kruisdraging en Kruisiging. Vanaf de boogzwikken kijken oudtestamentische persoonlijkheden op de lijdensgeschiedenis neer. Waarschijnlijk zijn het Abraham, Isaak, Jakob, Mozes, Aäron, David, Salomo, Jonathan, Absalom en Saul.'